

Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. १५३६

Title पदार्थ धर्म संग्रहे दुष्क पदार्थः

Author x

Extent ६ Age ५

Subject सायशास्त्रं

पदार्थपरिचय संग्रहे द्रव्यपदार्थः

१५ अर्थ

श्रीगणेशाय नमः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ १ ॥

न्यायवला २०

वसवमहदयविराटप्रभोजनवोरक

एतद्दीपवर्तिरविरभुजालस्यसायदिकं

श्रीगणेशाय नमः

ॐ गणेशाय नमः

श्रीगणेशाय नमः

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

श्रीगणेशाय नमः
ॐ नमः
श्रीगणेशाय नमः
ॐ नमः
श्रीगणेशाय नमः
ॐ नमः
श्रीगणेशाय नमः
ॐ नमः
श्रीगणेशाय नमः
ॐ नमः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीगणेशाय नमः

भाष्य० भाग्येशायनमः॥ ॥ प्रणम्य हेतुर्माश्वरं मुनिं कणादमन्वतः॥ पदार्थधर्मसंग्रहः प्रवक्ष्यते महोदयः॥ ॥ इत्युक्तं कर्मसामान्यं
 विशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानं निश्चेद्यस्य हेतुः॥ तच्चेश्वरनोदनाभिव्यक्ताद्धर्मादेवाभयवे
 द्यादयः पदार्थाः किंचतेषां साधर्म्यवैधर्म्येति॥ तच्च द्वालिपृथिव्यमेजोवाद्याकारकालदिगात्ममनांसि सामान्य
 विशेषसंज्ञानिनवैव॥ तद्यतिरेकेण संज्ञांतरानभिधानात्॥ गुणसूक्ष्मपरस्परगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंज्ञा
 विभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छादिष्वप्रयत्नाश्रयकं होक्ताः समदशावशात् समुच्चिताश्च गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारा
 हृष्टशंखाः सप्तैवेति एवं चतुर्विंशतिगुणाः॥ उक्तेषु एतेषु गुणेषु प्रसारणगमानां नियमवैवर्क्याणि गमनरहेणानुम
 शरेत्तस्योदनाद्धन्विजनतिर्यक्त्वं न मनोज्ञमनां निंदयोगमनविशेषा एव न तज्जात्यंतराणि सामान्यां द्विविधं परमपरं
 च॥ तच्चानुवृत्तिप्रत्ययकारणं तत्र परं सना महाविषयत्वात्॥ सावानुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव॥ इत्युक्त्वाद्यपरं अल्य
 विषयत्वात् तच्च द्वाष्टरेषि हेतुत्वात् सामान्यं विशेषाख्यामपिलभते॥ नित्यद्रव्यवृत्तयोऽस्याविशेषाः॥ ते च खल्वन्यस्य
 तच्चावृत्तबुद्धिहेतुत्वाविशेषा एव॥ अपुतसिद्धान्तमाध्यायीषारहतानां च॥ सबर्धेष्टीरहेति प्रत्ययहेतुः समवायः॥
 तच्चानुवृत्तिप्रत्ययकारणं तत्र परं सना महाविषयत्वात्॥ सावानुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव॥ इत्युक्त्वाद्यपरं अल्य

व्यवि

निरा

प २

लो

आनि आश्रितत्वं चान्यत्र द्वेभ्यः। इत्यादीनां पदानां मपि समवायित्वमनेकैव गुणादीनां पदानां मपि निगुणत्वनिष्ठियत्वे
इत्यादीनां त्रयाणां मपि सत्तासंबन्धः। सामान्याविशेषत्वसमपार्थशब्दानि धेयत्वां धर्माधर्मकर्तृत्वं च। का पत्नी नित्य
ले कारणवता मेवाकारणत्वं चान्यत्र पारिमां डित्यादिभ्यः। इत्याश्रितत्वं चान्यत्र नित्यद्वेभ्यः। सामान्यादीनां त्रयाणां नपि
स्वात्मसत्त्वं। बुद्धिलक्षणत्वं अकार्यत्वमकारणत्वं मसामान्यारंभकत्वं पुंणवत्त्वं कार्यकारणविरोधित्वमंत्यविशेषवत्त्वं अन
श्रितत्वनित्यत्वं चान्यत्र। द्वेभ्यः॥ एयिबुदकज्वलनपवनपवनात्ममनसां मनेवत्त्वाप्यजातिमत्त्वं। सितितेजसो नित्य
ननसां क्रियावत्त्वमूर्तत्वपरत्वापरत्ववेगवत्त्वानि। आकाशकालदिगात्मनां सर्वगत्वं तत्परममहत्त्वं सर्वसंयोगि समान
देशत्वं च। एयिआदीनां पदानां मपि हतत्वं द्रियप्रकृतित्ववाद्येकेर्देयग्रास्यविशेषगुणवत्त्वानि। वतुणोद्दिष्टा
रंभकत्वस्य रवित्वे। त्रयाणां प्रत्यक्षत्वरूपवत्त्वद्रव्यत्वानि। ह्यो गुम्बत्वं रसवत्त्वं च। भूतात्मनां वैशिकगुणव
त्वं सित्युदकात्मनां वतुदेशगुणवत्त्वं। आकाशात्मनां सणिकैकदेशवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं। दिक्कालयोः पंचगुणव
त्वं सुवोद्विज्जिमतां निमित्तकारणवत्त्वं च। सितितेजसो नैमित्तिकद्रवत्वयोगः। एवं सर्वत्र साधर्म्यं विषययोः
धर्म्यमिति। इहे

४८ ज्योत्स्नवैराग्यं वस्तुः विषयसंज्ञकं चतुर्विधं। भौमं दिवा ^औ इत्येवमाकरजं चेति। तत्र भौमं काष्ठं धनमूर्द्धञ्चलनस्वभा ४८
 स्थावरास्त्रणोषधिवृक्षगुल्मलतासैव। न स्यतय इति। मध्वानि संबंधादापठ॥ रूपरसस्पर्शसंख्यापरि-
 माणपृथक् संयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्वलत्वस्नेहसंस्कारवत्पठ॥ एते च पूर्ववत्सिद्धाः। शुक्लमधुरशी-
 ताएव रूपरसस्पर्शाः। स्नेहो न स्येव। सांसिद्धिकं च द्वलत्वं। तात्त्विकपूर्ववद्विविधाः। नित्या नित्यनेदाश्च। कार्यचि-
 त्रिविधं शरीरं इन्द्रियविषयसंज्ञकं। तत्रा यो निजमेव शरीरं वरुणलोके। पार्थिवा वयवोपष्टंभाञ्चोपभोगसमर्थं
 इन्द्रियं सर्वप्राणिनीरसोपलब्धिनिमित्तमन्या वयवाननिभूते जला वयवैराग्यं सनी। विषयस्तद्व्यपुकादि-
 त्रक्रमेण रश्च। सरिस्मभुद्धिमकरकादिति। तेजस्त्वानि संबंधात्तेजः। रूपस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्
 संयोगविभागपरत्वापरत्वद्वलत्वसंस्कारवत्पठ॥ पूर्ववदेषां सिद्धिः। शुक्लमाख्यं स्वरूपं। उष्ण एव स्पर्शः।
 निमित्तिर्कवद्वत्वं। तदपि द्विविधं। अणुकार्यभावात्। कार्यचि शरीरादित्रयं। शरीरमयो निजमेव सूर्यलो-
 के। तेजो वयवैराग्यं। पार्थिवा वयवोपष्टंभाञ्चोपभोगसमर्थं। इन्द्रियं रूपव्यंजकमन्या वयवाननिभूतं त-
 वकं। पवन- ^आ रनादिसमर्थं। दिव्यमविद्यनं। सौरं विद्ययादि। उर्यं धृक्स्थावरस्पर्शादिपरिणामार्थं। आका-
 शं

3

कारजं सुवर्णं दितं न संयुक्तं समवायादसाधुपलब्धिरिति। वायुत्वानि संबंधाद्वायुः॥ स्पर्शसंख्यापरिमाण
 एव त्वसंयोगविभागे परत्वापरत्वसंस्कारवान्। स्पर्शोऽस्यानुष्णाशीतत्वे सत्यपाकजः। सवयुगविनिवेशा
 धिकारे सिद्धः। अरूपिष्ठवाह्येष्ववर्तना सप्तसंख्यादयः। त एव कर्मवचना संस्कारः। सवायं द्विविधो नित्यो
 नित्यश्चेति। अणुकार्यभावात्। कार्यलक्षणाश्चतुर्विधः। शरीरमिन्द्रियविषयः प्राण इति। तत्र शरीरमयो निज
 मेतुः। अणुलोके। पार्थिववयवोऽपहंभाजोऽपभोगसमर्थः॥ इन्द्रियं सर्वप्राणिनां स्पर्शोऽपि तन्मकं। एतित्वाद्यत
 निमृते तौ घ्रायवतैराशब्दौ। सर्वशरीरव्यापित्वमिन्द्रियं। विषयस्त्वपलभ्यमानस्पर्शोऽपि विद्यानभूतोऽणुका
 दिप्रक्रमेणारब्धः। स्पर्शशब्दधृतिकंपलिंगः। तिर्यग्गामनस्त्वभावकोमेघादिप्रेरणधारणादिसमर्थः॥
 तस्याप्रत्यक्षस्यापि नानात्वं समूहनेनानुमीयते। समूहनेन पुनः समानं जवा योर्वाच्यो विरुद्धः। सिक्रिययोः
 संनिपातः। सोऽपि त एव दिगमनेनानुमितेन सावयवविनो रूद्धमगमनेनानुमीयते। प्राणोऽतः शरीरे। रसमलधा
 नृणां प्रेरणादिहेतुः। एकः सक्रियादिनेषादपानादिसंज्ञालभते। चतुर्णां महाभूतानां सृष्टिसंहारविधिरुच्यते।
 ब्रह्मेणमनेन वषशतांतेवर्त्तमानस्य ब्रह्मेणोपवर्गकाले संसारोत्पन्नानां प्राणिनां निशिविप्रामार्थसकलभुव
 नपतेर्महेश्वरस्य संनिहीषसिमकालेऽपि विद्यमानस्यैव।

प्रश्नो

समवायात्

संपन्नः प्राणिनां कर्मविषयं विदित्वा कर्मनिरूपणं ज्ञानमोगापुषः सुज्ञानं ज्ञापनीन्मनुदेवमर्षी पितृगणां मुखवाह रूपदत्तश्चतुरोवर्णा
नभ्यानुचातिमृतातिमृष्टाशयानुरूपे द्विमिज्ञानवैराग्ये चर्यः संयोजयति ॥ आकाशकालदिग्भासेकैकत्वादपरजात्यभावेपारिभा
षिक्यस्ति स संज्ञाभवति आकाशत्वं कालादिगिति ॥ तत्राकाशगुणाः शब्दसंख्यापरिमाणश्च यत्नसंयोगविज्ञाणाः शब्दप्रत्यक्षत्वे स
त्यकारागुणापूर्वकत्वात् तदुपावदव्यभाषित्वादा अयादन्त्यत्रापलब्धे अतः परमं दिशेषगुणावाहं द्वियप्रत्यक्षत्वादासीतरयाद्यत्वा
दात्मन्यहंकारेण विभक्तत्वाच्च तात्मगुणाः आत्रायाद्यत्वाद्देशेषिकगुणाहं अन्दिक्कालमतसांपारिशेषाद्गुणान्मत्वा आकाशस्या
धिगमे लिमांशद्वलिगाविशेषादेकत्वं सिद्धं तदनुविधानाच्च यत्नं विभक्तवचनान्द्विपरममहत्परिमाणं शब्दकारणवचनात्मसंयो
गविज्ञागो ॥ अतो गुणावत्त्वादन्तःस्थितत्वाच्च इदं ॥ समानसमानजातीयकारणासंभवाच्च नित्यां सर्वप्राणिनां च शब्दोपलब्धेति
मित्तं शब्दनावेन शब्दपुनश्च वराविदं संकोतशोदेवः ॥ शब्दतिमित्रापन्नो गप्रापकः धर्माधर्मपिनिबद्धः तस्य च नित्यत्वे सत्युपनिबध्क

वेकल्याहाधिर्यमिति॥ कालः परापरयत्तिकरयोगपद्यायोगपद्यतिरक्षिप्रप्रत्ययलिङ्गः। तेषां विषयेषु पूर्वप्रत्ययविलङ्घनात्। मुख्यतः वसन्तवाद्यद्वयमिति
 तंसकालः सर्वकार्याणामुत्पत्तिविनाशहेतुः। तद्यप्येदेशानुद्घातलैव। निमेषकाष्ठाकलामुहूर्तया माहोरात्राद्विमासर्गसर्तयनसंवत्सरयुगकल्पमन्तरप्रल
 यमहाप्रलयव्यवहारहेतुश्च। तद्यगुणाः संख्यापरिमाणपृथक् संयोगविभागाः। काललिङ्गविशेषादकलं सिद्धं। तद्विधानां पृथक् कारणे काल इति वचना
 त्परमहत्परिमाणं। कारणपरत्वादि निवचनात्संयोगः। तद्विनाशकत्वादिना गडति। तस्याकाशवद्भूतत्वे नित्यत्वे सिद्धे काललिङ्गविशेषादञ्चैकत्वे सिद्धेति
 सर्वकार्याणां प्रयत्नक्रियाश्रितिवृत्तिस्थितिनिरोधोपधिमेतान्माणाकर्षणैश्च कवधानात्तात्त्विकपर्यवेष्टिते। दिक्पूर्वापरादिप्रत्ययलिङ्गाः। मूर्तद्वयमवधिंष्ट
 त्वामूर्तैश्चेव इत्येषु रतस्मादिदं पूर्वोक्तद्विगोतयश्चिमेतउत्तरेणापूर्वदक्षिणेन दक्षिणापरेण अपरोत्तरेणापुनरपूर्वोक्तधस्तादुपरिष्टात्। तदशत्रययायतोम
 वंतिमादिक। अन्यनिमित्ता संज्ञातानस्यास्तुगुणाः संख्यापरिमाणपृथक् संयोगविभागाः कालवदेते सिद्धाः। दिक्लिङ्गविशेषादञ्चैकत्वे स्थिते परि
 शः परमर्षिभिश्चुतिम्यतिलोकचवहारायैरुपदक्षिणमावर्त्तमावेन शुभगवतः सवितुर्यसंयोगविशेषात्तेषां लोकपालपरिग्रहीतदिक्युदेशानाम
 न्यथापि चादिने देन दशविधाः संज्ञाः। धृताततो न कृपा दशदिशः सिद्धाः। तां मावेदेव तापरिग्रहवशात्पुनर्दश संज्ञा भवन्ति। महिद्वैश्चातरीयास्थानैर्
 तीवाराणां वायव्याकौबेरीशानां बाह्यानां गच्छेति॥॥ आत्मत्वात्संबन्धादात्मा तस्य सौहार्दादप्यहंत्वेपिकरणैः शब्दौघाद्युपलब्धानुमितै

३० ना०

॥५॥

५

ओवादिभिः समधिगमः क्रियते वाद्यादीनामिव करणानां योज्यत्वदर्शनात्। शब्दादिषु प्रसिध्यात् प्रसाधको नुमीयते। न शरीरे इयम तमा मज्जत्वान्।
न शरीरस्य चैतन्यं घटादिवद्वृत्तं कार्यत्वात्। मृत्तत्वा संभवत् न इन्द्रियाणां करणत्वात्। उपहेतुषु विषया सान्निध्ये चानुसृतिदर्शनात्। तापिमनसं च तत्
करणानां यो द्वेयुगपदालोचनं स्मृतियमङ्गात्। अयं करणत्वावच्छिन्नं। अपा रिशब्दादात्मकार्यत्वादात्मा समधिगम्यते। शरीरसमवायिनी
भ्यां हिताहितप्राप्तिपक्षिहारयाग्याभ्यां प्रवृत्तिरिति च त्रिभ्यो रथ कर्मणा सारथिवन् रूपयन्तवाचिग्रहस्था। धिष्ठानानुमीयते। प्राणादिभिश्च कथं शरीर
परिग्रहीते वा यौ विवृतकर्मदर्शनात्। न प्राध्यापयिते च निमेषोन्मेष कर्मणा नुमीयते। नियतेन घटारुयंत्रप्रयुक्तं वत्। देहस्य वृद्धिद्वयं प्रकृतं संरोह
णादिनिमित्तत्वात्। गृहपतिरिवानिमित्तविषयग्राहकं करणसंबन्धितमित्तेन मनः कर्मणा गृहकोणावस्थिते पेलकूपरकडवदारकः। तयन विषयालो
चनानंतरं रमानुसृति क्रमेण रसनचिक्रिया दर्शनात् न करणत्वाद्वा तं गतिपक्षकवदुत्तरयदशी कथादिज्ञायते। सुषुप्त्यवस्थाद्वेषप्रयत्नेऽङ्गुली गुण्यतुमीयते। ते
च न शरीरे इयगुणाः कस्मादहंकारेणैकवाक्यता न वा। प्रदेशवृत्तित्वादयवदयना वित्वाद्वा ह्येन्द्रियाप्रत्यक्षत्वात्। तथा हंशद्वेन प्रथियादिशब्द
व्यतिरेकादि। ६ ति। तस्य गुणाः बुद्धिमुखदुःखद्वेषप्रयत्नधमधिमसंस्कारसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागः। आत्मलिङ्गाधिकारे
बुध्यादयः प्रयत्नाः सिद्धाः। धमधिमवात्मानं रगुणाध्यात्मांतरगुणानामकारणं। संस्कारः स्मृत्युत्पत्तौ व्यवस्थावचनात्। सखा

॥५॥

द ज ना १

श्री

न्याय द्रव्यवदार्थ

ग्रंथ १७००

०८

